

ÑE'Ë PORÃ (BELLAS PALABRAS) APYSË LATINOAMÉRICA-PE

Wilson Martínez Guaca

Fundación Universitaria Católica Lumen Gentium – UNICATÓLICA, Colombia.

Email: wilsonmarguaca@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6059-9383

Ojgueruka: 27/03/2023

Oñemoneĩ: 02/10/2023

DOI: <https://doi.org/10.47133/renepylen202103>

Ñemombyky

Ypykuéra ñe'ëtee niko ko'áña rupi ojeguerohyryjey; ha'ekuéra oikuaauka ñane pehẽngue ypykuéra ánga ha itupãjerovia ñemoheñoi (umi ñe'ë porã), arete oñemboyke ha oñemokañyva'ekue *modernidad/colonialidad* resa guive, ha ojeheja omanóvo, ha upéicha rupi oikotevéva pya'etemi toñeñangareko hesekuéra jahechápa ojetyvyro ha oñembohekoveresãijey. Ko jehaipýpe oñeñe'ë hesekuéra, ipype ojejepovyvy kuatia umi guarani ha ambue tetã ko Abya Yala (América continente) arapyreñoi rehe, ojehechauka potávo peteĩteivape upe ñe'ë (palabra), ijayvu tee, omoheñoihague itupã tenondetevoi ha upéva rehe tuichaiterei mba'eha, ndaha'ei ha'ekuéra oikove hağua año, avei ojoajukatui rekávo ijeroviapykuéra ndive.

Mba'e mba'e rehepa oñeñe'ë:
Ñe'ë tee, paradigma heñoiva, ñe'ë ñeñangareko.

Ñe'ëñepyrũ

Ojeheka rehe jeikove oñondive omombaretejeýva yvy ape ári ojeikovejeývo jokupyty oñembotapykue'ÿre avavépe niko ombokatu jahechápa oñemombaretejeje ypykuéra ayvu oñemomirĩva, ha'ekuéra ogueru rehe ipype hetaite mba'e porã peteĩteĩ umi ypykue retãme ġuarã, tekotevëtéva ojejesarekojeje ha oñembohekoresãi. Ko'áva rehe oñe'ë ko jehaipy, ha ohapykuereka ypykuéra Abya Yala-ygua, hi'arapyreñoi ha ileikuéra yma, ogueroviáva ayvu raëvete oñemoheñoi hague ymaite, he'iháicha guaranikuéra jeroviapy oikuaaukáva Ñamandu, opa mba'e moheñoihare, oguerojerahague Ñe'ë (Cadogan, 1959). Katu jepevéramo ojehecharamojey ko'ã ñe'ë, añetehápe arete jehejarei ha ñemomirĩ ohekovejopy gueteri ichupkuéra, ha hetavékatu omano'intemahína, oikoháicha tinigua ñe'ë rehe Colombia-pe, peteĩ tapicha añoitéma oiporúva, iñe'ëharakuérape ojejukaparai rehe *guerra* ojeityva'ekue ko tetã ári (Palacio ha Bolaños, 2019).

Mba'e porã oguerosyrýva

Latinoamérica ñe'ẽteekuéra rehe oñeñe'ẽmimiete umi jeporekapy ñe'ẽpykuáa ha avakuaaty reheguápe, katu umíva imombyry *Estado política*-gui, ko'áva opytáre mbovymi tapicha virúnte ohekávapópe, ha oñemopyedáva *modernidad*-pe, opa hendáicha omotyre'ỹeteve'ekue ichupekuéra, oheja amo pytũ yma mboypýri (De Sousa, 2009). Tetãyguá aty, umi tapicha omba'apóva *ecología* ha tembiguerovia ohekáva oñembotatapeju *modernidad* ha *colonialidad* reheae, ko'áña rupi ppykuéra ayvu ojehechávo hekopete ha oñemongu'e tapicha aty, ONU-ichaguápe, ohenóivo mayma yvypórape jahechápa ojeko'ipa oñemombarete ha oñembohekove resãijeývo, tenonderã ojapyhývo ary 2019 'Ypykuéra Ñe'ẽita Arýramo' ha upéi katu ary 2022 guive 2023 peve 'Ypykuéra Yvoraygua Ñe'ẽita Pa Arýramo' (UNESCO, s. f.).

Ko jehaipype oñembohovaise mokõi arandupy jehapykuereka apañuái, umivahína mba'etépa ymi ppykuéra retãme iñe'ẽnguéra ha mba'éichapa ojejuhína ko'áña hikuái Latinoamérica-pe (oñeñe'ẽvéta Colombia káso rehe), ohechaukáva tekotevẽteha ojeko'ipa oñemba'apo oñemombarete ha oñembohekove resãijeývo.

Tuichaháicha oñehesa'ỹjose ko situ ikatu haña ojeypyguara guarani ñe'ẽ ñepyrũmby ha ambue ppykuéra ñe'ẽtee Latinoamérica pegua, jahechápa ndojeporohesape'ái tekotevẽtereiha oñembohekoveresã ha oñemombaretejeje umi ayvu. Ojehupyty haña ko ojehekáva, tenonderã oñemba'apo upe *categoría de emergencia* ha ñe'ẽ porã rehe, oñemohesakã rekávo upe ñe'ẽrã; upéi katu ojejovyvy pypuku ppykuéra Latinoamérica-ygua arapyreñóire, ogueroviáva umi tupãite voi oguerojera hague ayvu, ohechaukáva kóva osẽ hague tupãiteguivoi, he'iséva mba'e "heñói, osẽ ha oñemopyendáva

ambue mba'épe"; amo ipahápe, mba'e tekotevẽtereívaramo, ojehechauka ppykuéra ñe'ẽ situ, ha ojepokove Colombia pegua káso rehe, ojehechauka rekávo añetehápe tekotevẽtereiha oñeñangareko ha oñembohekoresãijeje maymave.

Pojoapy ha tapereko

Ko jehaipýniko osẽ are oñemarandumono'õ rire, kuatia ári ha avei ojejepovyvy okápe, ppykuéra Latinoamérica-ygua jeikove rehe, oñeñepyrũvo iñorairõ, ojetyvyro ha upéi katu ojejepovyvy hi'arpyreñói ha mba'éichapa ha'akuéra oñekomunika rehe, ha umíva apytépe iñe'ẽteekuéra, ha'etépe ko yvy ape ári maymave iku'irehína oheka tape ambue jahechápa oñesẽ tesaparágui, oñembyaipa rehe ñande rekoha ha ojehejapa tekopotĩ, ha América Latina-pe katu heta tekuái oñemoíva tapicha oñemokangyvéva ykére ojehupytyjeyhápe, ombohapeséva *política* pyahu ambiente rehe oñeñangareko ha tapichakuérape ñuarã; upéichante avei mbo'ehavosukuérape hetáma ohupíva iñe'ẽ ha ombotovéva *modernidad* ha *colonialidad* rape.

Ko tembiapópe ojejesareko ppykuéra Latinoamérica-ygua rehe, katu ñe'ẽtee rehe oñehesa'ỹjo rekávo oñehesa'ỹjo guarani, maya ha nasa retã ayvu; ppykuéra ñe'ẽ situ rehe oñemba'apo haña katu ojehechave umi Colombia pegua.

Opa marandu oñemboguejýva ko jehaipýpe oñeguenohẽ aranduka, jehaipyre oñehesa'ỹjóva ha oñembohovakévo tembiapokue; upéicha rupi ojeporuve upe *metodología cualitativa* ha michĩmi *cuantitativa*. Umi kuatia oñemba'apohague hína jehaipy mbo'ehavosuhape guare, marandu oguenohẽva umi *organismo internacional*, umíva apytépe ONU ha UNESCO, marandu omyasãiva tetã rekuái, ha'e'ỹva ko'áva ha ppykuéra joaju.

Ojejuhúva

Ñe'ẽ porã ningo castellano-pe he'ise *palabra bella*, he'iséva avei Ayvu Porã, yvypóra ñe'ẽ porã, ha péva hína guarani ñe'ẽ ha ojepysokuaáva mayma ypykuéra ñe'ẽramo ko Abya Yala-pe (América continente), ko'agaitéramo 'ijapyséva'; ko *categoría* ojejapyhy upe oséva térã iñapyséva ko'agáramo, katu avei mba'ete tekotevētereívaramo oñepysyrõ ha oñembohekove resãijey.

Upe *categoría* 'iñapyséva' peteĩ henda guivo ñandereraha peteĩ mba'e iñapysẽ térã osẽvahínaramo, katu avei avei he'isekuua tekotevētereiha oñeñangareko peteĩ mba'e oikéva tesaparápe rehe. Ñe'ẽ porã katu ouhína guaranígui ha oñembojerévo castellano-pe he'ise ñe'ẽ (*palabra*) ha porã (*linda* térã *bello*), katu ojepyguaravévo oñeikũmby hağua he'isehína 'ñe'ẽ iporãva', yvypóra ayvu; oje'étaramo ambue hendáicha, ñe'ẽ oñomongeta ha ojokupyhápe peteĩ tetã, ko kásope umi guarani, ikatuete porãnteva ambue ypykuéra retã ñe'ẽ, ñande káso umi Latinoamérica-yguáva.

Ñambojoajúramo he'iséva 'Latinoamerica-ygua ñe'ẽ porã apysẽ', jahechakuua jarekoha, peteĩ henda guivo, osẽ, iñapysẽha ypykuéra ñe'ẽtee maymáva, ha ambue guivo katu oikeha hikuái tesaparápe ha rasaite tekotevēha oñeñangareko hesekuéra.

Lógica ha *razón* niko omoĩ arapy korasõramo yvypórape año, omboyke ha omoĩvo ipoguýpe maymavaite tekove, ha péva kuápe oñemongu'e oúvo mayma yvypóra aretemi guivéma, *modernidad* resa guive, ha *colonialidad* ári katu omboguata *política* ha jeikove oñondive. Koichagua tekove ha jeikove oñondive ou hi'yguepaite, ha upéicha rupi henondépe omumu tape ambue omoingéva ichupe tesaparápe ha omongu'éva tapicha maymávape opa hendápe. Peteĩva umi tape ojeiguyrúva

yvypóra oipykúi hağua hína upe '*paradigma emergente*', ojehechahágui arapy hepy'ũ ha ipeha, ojepovyvy ha omoherakuáva arandupy ha tekopotĩ ojeaguata rekávo hi'arikuéra (Lukomski y Mancipe, 2008). Ambue tape ojepe'áva ha ikatuete porãnteva ojeipykúi katu oñehenói "*epistemología emergente*", ojapyhýva mba'ekuaa ndaha'ei *razón* ha *lógica* repykueréramo, ohecha uve ha'e osẽha "tesapysópe oñemomongeta, ojehecha ha oñehesa'ỹjo rire mba'e ojejúva" (Vielma, s.f.).

Upe *paradigma emergente categoría* tuicha oikoe ojehechaháicha ymaite guive ko arapy, péva he'isehína oñemondoroha umi tekorã oúva taha'e "*positivismo* rire, *positivismo*, *filosofía* térã tupã rembikuaágui" (Martínez M. 1997), ojepysova'ekue yvóra rekove ári. Umi mba'e oikohápe hikuái ojehegui, taha'e iñemongu'e, ijepy'amongeta, imba'e'andu, ijeikove ha ikerayvoty'ype ojehechauka heta tembikuaápe, taha'éma umi *holística*, *sistémica*, hypy'úva ha *colonia* pypore ñemboguépa hamba'e.

Jajapyhyjeýramo peteĩva tapicha oñe'ẽ ypyva'ekue *paradigma emergente* rehe apytu'ũroky, upe *filósofo español-venezolano*, Miguel Martínez Miguélez (1997), ojejuhúta kóva oguerekoha po mba'e ipype: ko arapýpe opa mba'e ojepe'a ha noñembotyíha (opa mba'e oku'ekatuĩ yvy ape ári). *Ontología sistémica* (hetepy oku'ememéva térã katu opa mba'e ojejuhúva ojokupytypaiteha oñondive). Tapicha hína upe oikuaapyhýva (tapicha hína upe oikuaapyhýva, ha upéicha rupi ojejuhu ipype ha hemimo'ã, jepevéramo ha'e oikuaáva avei ou oka guivo). Avy *metacomunicación* (oñemaranduhávo katuiete ojejuhu oñemomanduha oykekóva upe oje'éva). Opa mba'e ojokupyty (peteĩ mba'e ojokupy ambue ndive ha umi ohóva ojovake katu noñorairõiva'erã oñondive, oñeikũmby

ha ojogueraha uvei va'erã ojopýgui maymave reko porãrã).

Jaiporútaramo *emergencia* remimo'ã guarani ñe'ẽ ha opaite ayvu Abya Yala peguápe (umi ñe'ẽ porã), jahechakuaáta ipypekuéra yvypóra ñemomrandu ambue, ñomongeta ha jeikove ambue roky mombryetereive ohóva umi ñe'ẽ hatãitéva ñe'ẽtekuaa rehe año ha ojepysopaséva kóva ko *continente*-pegui, taha'e umíva inglés, castellano ha portugués, ohechakúa ambuete mba'e ojuhúva ojoajuhápe oñondive añetehápe oikóva, yvy remimoĩngue ha teko pytu ndive, ha upéicha rupi omondoro ha oséva tape oiguyrúvagu *modernidad*.

Jaikétaramo jaiporu ppykuéra ñe'ẽ ha mayma ñe'ẽ oñemomirívape *paradigma emergente categoría* oñe'ẽha Miguel Martínez, jareko:

Opaite tatãma nahatã peteĩ hendápe año, ha'ekuéra oñemongu'ekatuí, ha upéicha rupi umi ñe'ẽ oñemombaretevéva ndaikatúí ogueroikepávo ichupekuéra, ha'ekuéra ndoguerekói rehe umi tekoha *simbología*; upéicha rupi niko ppykuéra ñe'ẽ ha umi oñemomiríva (umi ñe'ẽ porã) heñoiyey jahechápa omyehyhẽ umi pa'ũ nandi. Opa mba'e niko ko arapýpe noñembotyeteí. Ko mba'e ojuhúva karai Martínez ohenóiva "Ko arapýpe niko opa mba'e ojuhúva noñembotyeteí (Martínez, 1997).

Oñe'ẽvo *ontología sistémica* rehe, karai Martínez he'i umi ñe'ẽ tee térã ppykuéra ayvu ha umi oñemomiríva (umi ñe'ẽ porã) oguerekoha hyepyvoi mba'e oku'e katuíva opa mba'e ipypeguáva ojoajuha ambuekuéra ndive, ha oñondivepa oguerojeraha hikuái joaju oikove ha oku'ememéva; upéicha rupi ko'ã ñe'ẽ ndaha'úi pojoapy yvyporakuéra oñomomrandu haña año, avei hína pojoapy yvypóra oñomongeta haña itupãnguéra ha opa oíva guive ndive yvy ape ári.

Ága katu, jepevéramo ñe'ẽ peteĩ tekohapy rembiporu, peteĩteĩ tapicha oikuaa ha oikũmby ha'eháicha, mayma tapicha oñemongu'e rehe peteĩ hendáicha hogapy, tekoaty ha ijeregua ndive.

Yvypóra ayvu jeporu ojoapytépe oñemobhasátamo ppykuéra ñe'ẽ teépe (umi ñe'ẽ porã), ojehechakuaáta ñe'ẽ ojeporúva ayvu ha jehaípe ojokupytyha umi mba'e oje'éva oñe'ẽ'ẽ'ỹme rehe oguerekóva peteĩteĩ tapicha ha avei oséva upe tapicha rekoasa ha tenda ha'e oñemongu'ehágui.

Amo hu'ãme, upe *complementariedad* pyenda ojeporukuaa umi ñe'ẽ porã (ppykuéra ayvu) ha mayma umi ñe'ẽ oñemomiríva ndive, ojekuaa rehe ha'ekuéra avei nda'ipuroiha, oñomombarete uvei umi ñe'ẽ imbaretevéva ndive ha oíke ipypekuéra oñeñomongeta ha oñemomrandu jave, ha umíva nomo'iri ichupekuéra haperã térã ha'ekuéra ichupekuéra; ha'ekuéra ojejuhu peteĩ nivel-pe, ha oñuahẽ ára oíkepaha ojokuápe jepevéramo ojoavypa hikuái, ikatu haña'icha omombarete rekávo umi *proceso social*, ojeporúramo karai Martínez ñe'ẽ, ojeheja tapykuévo upe oje'etéva, aipo umi ñe'ẽ imbaretevéva oikuaaukaha upe oikóva añetehápe ha umi oñemomiríva katu oñeñandúva año, ojererekóramo tesa renondépe peteĩteíva heko teeha, he'iséva oguerekoha "*enfoque*" teete.

Upéicharamo, opa mba'e oje'éva ári, ppykuéra ñe'ẽ ha umi ayvu oñemomiríva ojetyvyro oporokomunikávo, iñapysẽ hikuái, he'iséva ojeguerekoha ichupekuéra ojeporúvo umi ñe'ẽ imbaretevéva javeve, ha osẽ umi tatãma karakukuaite guive hí'arapy tee reheve, oho mombryve *lógica* ha *razón* reságui, ko'ága meve oñehenóiva tembikuaa (*ciencia*); oho mombryve hikuái umi mba'e oñe'andu, ojepoko ha ojehechakuaávaguí año, ha péicha ombokatu hikuái "oñehakã'í'óvo opa

mba'e ndekuakuaáva ojejuhúva ñande yvóra ryepeýpe (García Zerecero, 2015, t. 37).

Jajepovyvúvo umi ypykuéra Abya Yala (América continente) mba'e ñepyrũmbýpe, jajuhúta ñe'ẽ, upe ayvu,

oĩmahague arapy ojerojeraramo. Mokõi káso jajapyhy upevarã: guaranikuéra reko yma, oñembyatýva aranduka "Ayvu Rapyta, "León Cadogán (1959) ombokuatiapyre, ha maya-kuéra reko yma, oñembyatýva "Popol vuh"-pe.

Marandu renda 1

Ayvu Rapyta. Mbya Guarani Guaira pegua jehaipy iñepyrũmby rehegua he'i:

Ayvu Rapyta	El fundamento del lenguaje humano
Ñamandu Ru Ete tenonde gua	El verdadero Padre Ñamandu, el Primero
Oyvápara peteĩgui,	De una pequeña porción de su propia divinidad,
Okuarara vy ma.	De la sabiduría contenida en su propia divinidad,
Tataendy, tatachina oguero-moñe-	Y en virtud de su sabiduría creadora
Moña.	Hizo que se engendrasen llamas y tenue neblina.
Oamy vy ma,	Habiéndose erguido (asumido la forma humana),
O yvára py mba' ekuaá gui.	De la sabiduría contenida en su propia divinidad,
O kua ra ra vy ma.	Y en virtud de su sabiduría creadora
Ayvu rapyta rã i oikuaá	Creo nuestro Padre, el fundamento del lenguaje humano
Ojeuype.	E hizo que formara parte de su propia divinidad.
O yvara py mba ekuaá gui	Antes de existir la tierra,
O kua ra ra vy ma.	En medio de las tinieblas primigenias,
Ayvu rapyta oguero - hera , oguero-	Antes de tenerse conocimiento de las cosas,
Yvára Ñande Ru.	Creó aquello que sería el fundamento del lenguaje humano
Yvy oiko eỹ re,	(o: el futuro fundamento del lenguaje humano)
Pytu yma mbyte re,	E hizo el verdadero Primer Padre Ñamandu
M'bae jekuaá eỹ re,	Que formara parte de su propia divinidad
Ayvu rapyta rã i oguero-jera,	
oguero- yvára Ñande Ru Ete	
tenonde gua. (Cadogán, 1959, cap. II, 1 y 2)	

Tojehecha. Cadogan, 1959. Cap. II, 1, 2

Oñeikũmbýramo hekópe Ayvu Rapyta, ojehechakuaáta guaranikuérape ġuarã ñe'ẽ raëve ojeguerojera hague yvypóragui, upéichante avei ojejapo mboyve yvy ha kuarahy; upéicha rupi ha'e tuichaitekoe, imomorãmbýva umi tetãmágui. "Ñe'ẽ niko imarãngatu

ha'e rehe temime'ẽ Ñamandu Ru Ete ogueropojai'ekue yvypóra ndive, kóva ojeguerojera mboyvete" (Di Meglio, 2016, pár.4).

Umi jehaipy marãngatuete ombytyva'ekuépe Cadogan (1959) ojejuhu Ñamandu oguerojerahague

heterã ha ojaopahague opa mba'e; ha'e oguerojera ijupe ñuarãite upe "pytũ yma" (*tiniebla primigenia*), upéi oguerojera yvyra opyrũ hağua (Yvára pypyte); kurivévo omoheñoi apyka apu'a (*taburete*) ha'evahína upe "hekove oñemoañeteha" (Meliá, 2015, t.2), ağavévo katu ombojeju hesarã (yvára jechaka mba'ekuaa), upéi ijapysa (yvára rendupa), ipo pytera (Yvára popyte) upe yvyra térã ipokokápe (yvyra'i'a) "ha ichugui osẽ yvy" (Di Meglio, 2016, t.); kurivévo, omoheñoi pindo ipo teépe, péva he'ise, ikuã ha ipyapẽme (Yvára popyte, rakã poty), ha ipahávoma iñakã (yvára apyre katu) upe iñakã jeguakápe (jeguaka poty). Omoheñoi avei mainumby (Maino i) ombopiro'yva'erãva ichupe ijuru (Cadogan, 1959).

Ha'ete ojerojera rire, oñemoheñoháicha peteĩ ka'avo, Ñamandu oguerojera ayvu rapyta (*fundamento del lenguaje humano*), ñe'ẽ (*palabra*), ndahe'éiva oñeñe'ẽ año; he'isehína ñomomarandu ha ñomongeta tuicha háicha, ha'evahína yvypóra karaku, tupã ha yvy remimoĩngue rehegua; pevahína juruja oguerokótava yvypóra maymáva oñokomunikávo ojoapytépe, tupã reko ha opa mba'e ijeregua ndive, térã oguývo; péva he'ise ndaha'eiha ñe'ẽ peteĩteĩmeguáva, ha'e uvei tapicha atýpe ñuarãva.

Ñe'ẽtupã reko ha yvypóra karakúramo, katu nda'ei peteĩ tapichápe ñuarã año; ha'ehína ñe'ẽ ojoapytepeguáva, tapichakuérape ombojoajúva, ombojokupytyva tetã háicha; ñe'ẽ ombyatyva, ojekuaaukáva purahéi ñembo'e rupive, ha ojapykanóva umi mitã heñoiramóvape. Añetehápe niko ñe'ẽ rehe ojepokóramo, ohecháva ayvu ñe'ẽpehẽramo, ndaha'ei ohóva yvypóra ñe'ẽ rehe año, ha'ise avei ñe'ẽ-tapicha, ánga, upe pytu ojapykanóva tapichápe, oikéva hetépe ha omoñembo'y ichupe, ojaopáva ichugui ava añetete, oñembo'yva Tupãicha avei (ojojáva hendive). Añetehápe niko upéicha, umi guarani, ogueroko rupi ipype ñe'ẽ Ñamandu pehẽnguemi, oñembo'y

(ha'ekueraitivoi oñehenói ava «hombres» añetete). Peteĩ tapicha hete'õvo, upe ñe'ẽ-ánga omanokuaa'yva ojupijey henda teépe, oñhaguepevoi; katu upe omanova'ekue kanguekue oñeñoty peteĩ mba'yru yvyrygui ijapopyrépe oguerovia rupi hikuái ikatuhajey oikejey ipype upe ánga, he'i haguéicha ichupekuéra Ñamandu: «yvyra'i kãnga amoñe'ẽry jevy va'erã amopyrõ jevy va'erã ñe'ẽy» (León Cadogan ombojere háicha: «*He de hacer que circule la palabra nuevamente por los huesos de quienes portarán la vara-insignia, y haré que vuelvan a encarnarse las almas*») (Cadogan L. 1997: 87). Yvyra'i hína upe pokoka ohechaukáva kuimba'e pokaty ha kãnga katu kanguekue; upéicha rupi he'isehína: «*el cuerpo de los hombres resurgirá*». (Di Meglio, 2015, p. 96).

Guaraníme ñuarã niko iñe'ẽ oheja ichupekuéra itamói, ha ou Ñamandu-etégui, ha upéicha rupi iñarandupykuéra pyenda tee. Ijayvukuéra rehe hína ñe'ẽ porã, avei ha'ehína hi'ánga yvu: "guaranikuéra apytépe, opa mba'e ñe'ẽ 'ñe'ẽ ánga'. Ánga hína upe ome'ẽva yvypórape upe ñe'ẽ ombokatúva ichupe oikovévo ojoapytépe hapichakuéra ndive" Rubén Bareiro Saguier.

Ayvu niko ombojoaju ha omoingovekuaa yvyporakuérape oñondive ha ijereregua ndive, upéva ári, ombojoaju ichupekuéra Tupã maymáva ndive, hese reheae ha'ekuéra oaguyjeme'ẽ ha omba'ejerure iguerojeraharépe, ha upéicha rupi ndaikatúi oimeraẽ ñe'ẽnte, ha'eva'erã ñe'ẽ porã, jahechápa itupã ohendu maymavépe. Upéicha he'i umi tapicha arandu ohaíva guarani arandupy rehe:

Mba'e tuicha ha oikovéva, ohechaukáva itamoinguérape hína upe ñe'ẽ: ha péva hatãitemi Paraguái retãme, paraguaiquakuéra rekópe. Imba'erepy tuichavevahína iñe'ẽ, ha'ekuéra ijaguarasyryha. Hese ohaiva'ekue pa'i Lozano yma1754-pe "ko ñe'ẽ niko upe hypy'ũ ha iporã añetetéva oikuaáva arapy". Pa'i Peranás he'i yma 1793-pe "guarani niko mba'evetépe nda'itapykuéri *griego* térã *latín* renondépe, ha'ete hypy ha iporãnguépe". (Mateo del Pino, 2008, p.46)

Ypykue guarani apytépe niko umi oporaíva oiporu iñe'ẽ tee, ñe'ẽ poty porãicha, mba'e heñóiva hi'ángagui, jahechápa oġuahẽ ha oike itupãnguéra korasõme, tove toñangareko hesekuéra; upéicha avei ojehe opaite ñe'ẽtee ko Abya Yala peguápe, ha umi mba'e ohechauka iñe'ẽnguérape máramo ndaikatuiha omohendague umi iñe'ẽ oñemombaretevéva. Upéva ári, ko'ã ñe'ẽ oguerosyryry hekokuéra yma ymave guare, ha omono'õ umi mba'e omopeteĩ ha omoambuéva hekoha, ha péichape, ojeporúvo guarani ñe'ẽ, oiko ichuguikuéra "Apyka", tenda ojeikovehápe peteĩteĩ ha aty háicha.

Umi oporaíva omoheñói tenda itupãrekóva, ha ijayvu –«ayvu porã» térã «ñe'ẽ porã» (*las «bellas palabras»*)– omoambuéva umi pytaygua mba'évape, na'iñe'ẽngatúivape, ha upépe umi tupãite voi ogueraha ichupekuéra omoambuévo umi ñe'ẽ ojeporukatúiva ijererekuéra: «kuarahy osẽ» (ñe'ẽ opavave oiporúvape oje'éva «oẽ Kuaray») ha oiko ichgui «Ñande Ru jechaka ogueropu'ã» («*Nuestro Padre se levanta simultaneamente con su reflejo*»); «kuarahy oike» («oike Kuaray») katu oje'e: «Ñande Ru jechaka Kuaray ruparéoo» («*el reflejo de Nuestro Padre va hacia el lecho de las tinieblas*»)...(Di Meglio, 2016, p.96).

Pupull Vuh, umi maya aranduka marãngatu kásope, ayvu avei ou umi opa mba'e apoharetégui:

Mba'evete ndojehechái, mba'evetevera ndoku'etí yvate. Mba'eve oñemopu'ãmbyre ndaipóri. Ymente ojejuhu, para jepyso kirirĩ, ha'eño, ha ndatuichaitéiva. Mba'evetevera ndaipóri. Mba'eve ndoku'etí, kirirĩ, tatapichina ha pyharémante ojejuhu. Umi Mba'eapoha, Ogurojeráva, Ombopyguypáva, Ipokatu kakuaáva ojeju yvate; umi Omoheñoiva'ekue, Ñemoñahára ojejuhu y ára, ha mba'eresakã isarambíva. Umi símbolo oñeñongatu guyra rague pa'ũme, isa'ykýva; herakuéra katu Mbói haguepáva. Iñarandu kakuaáva umíva. Upéicha arapy, upéicha avei Arapy

Pytu; upeichava'ekuéniko tupãnguéra réra, oñemombe'u háicha. **Upéramo ou upe Ayvu, ou ko'ápe umi Ipokatupáva, ou hikuái Arapýgui, tatachina apytépe, pyharekue: he'i umi Ipokatupáva, umi yvategua Ipokatu añetépe; oñe'ẽ hikuái: upépe katu oñemoamandajéma, ha upépe ojepe'amongeta hikuái, oñoikũmbyjoaite, ombojoaju hikuái iñe'ẽ, iñarandupy.** Upéramo ojehechauka hikuái ojupe, ojepe'amongeta pypuku, ko'ëvavohína; ha oġuahẽ oñoñe'ẽme ogurojerávo yvypóra, oñemo'amandaje jave ohechávo hikuái ñemityrã, tekove jerojera, yvyra, ysypo, tekove jerojera, jeikove, tatchináme, pyharekue; opa umi mba'e ojapo Pytu Yvategua oñembohérava Oporombo'éva Kakuaaite (Popol Vuh, p.4).

Oñemombe'u háicha ko Popul Vuh-pe, ojehe rire ñe'ẽ, heñóivo ko pojoapy ae umi tupã opa mba'e guerojerahare oñembopy'apeteĩ omoheñóivo yvypóra; ñe'ẽ rupivémante ikatu ojepe'amongeta ha ojekuaa mba'éichapa oñemohendáta yvy ha ojerojera yvypóra; péicha ojehechauka ko pojoapy kakuaaiteha, imarãngatuha; he'ehína tupãnguéra ánga pytu tee, upe rire oñemobhasáva yvypórape ikatu haġua oñoikũmby ha oikuaa mba'éichapa oguroguatáta hekove.

Ñe'ẽ rupive niko ojehechakuaa moĩte pevépa ojepeyso Tupã pokatu tee. Ha'e ogueru ñe'ẽ pytũ ymágui, pyharégui. Ñe'ẽ osẽ mba'ekirirĩgui, osẽ pytũmbygui yvypóra jepáy heñói háicha. Arapy, oñemoha'ãnga háicha Popul Vuh-pe, ojehechauka "Jepáy Kakuaáicha". Kovahína mba'emombe'u ohechaukaséva *símbolo* máramo ndoguemo'áiva. Ñe'ẽ niko ojehechauka Popul Vuh-pe tupã jehesape jehechakaha, ikarakukete osyryryva ýpe, jehesape tee, jehesape ypy. Upépe ojejuhu ipokatu, tupã arandu ojepe'amongeta kuaáva. Kóva ojehechauka Popul Vuh-pe, oñe'ẽhápe Tupã maymáva oñembyatyha oñemoamandajépe, péva ohechauka rehe apytu'ũroky ojoajuha mba'e oje'évare, ojepe'amongetáva, "ha upéramo ojepe'amongeta, oikũmby, ombojoaju hikuái iñe'ẽ ha hembikuaa". Libro del Consejo (1929:6). (Sánchez, 1999, p. 294).

Guarani ha maya-kuéra aranduka

marãngatúpe, ñe'ẽ ndaha'úi tapicha rembiporu año, ha'ehína upe ñe'ẽ tee, ñe'ẽ ypyete, hekove marãngatu ha umi Mba'erojerahare ohejava'ekue yvypórape ha opa tekovépe jahechápa oñoikũmby hikuái; ha avei hína ojepy'amongeta, omoheñói ha oikuaa hağua mba'épa oja póta hekovégui. Upéicha rupi, ikatuete porã oje'e, ayvuha tetãma maymáva rekove mba'erendy, oipytyvõva ichupekuéra oikovévo oñoñe'ẽme, ha upéicha rupi, upe oipytyvõva oikove ha oiguyrúvo hekovekuéra renonderã kuri ġuarãicha. Hesakãvo ko'ã mba'e niko ojehechakuaa mba'eveichagua ñe'ẽ oñemomirĩva ndaikatuiha oñemohendague umi oñemombaretévape, péicha oikóramo ojehechauka rehe umi tetãma oñembopoguyha, oikoha ichuguikuéra *colonia*, ha péicha omyaña myaña ha ichupekuéra ikangy ha oguévo opa hendáicha.

Upéicha rupi tuicha mba'e ypykuéra ñe'ẽ tee ñemombareteje; hendivekuéra avei heñoijey ñane retãma maymáva ha ñande arapy, ha'ekuéra oipytyvõkuaáta rehe oñembotatapejúvo tekove ombyaipáva ñande rekoha, upéichante avei tembihecha ha arandupy oguerosyrýva umi ñe'ẽ oñemombaretéva ojokupytýva *modernidad* rekove rehe.

Ko'ã ñe'ẽ tee oñembopoguývo, Abya Yala-pe ojehuháicha, taha'e francés, inglés, castellano téra portugués poguýpe, ha'ekuéra oñemboyke, oñeñomi ha hetavékatu o ñ e m b o k u s u g u e v a ' e k u e . Oñembopoguy rupi ojeitypa hesekuéra opa mba'evai, ojekuaa rehe umi oporombopoguýva resa guive, ypykuéra retãndojehechaihavyvypóra teeatýramo, ha upéicha rupi iñe'ẽnguéra pojoapy nepererĩva, mombry itapykuéra umi ñe'ẽ *clásico* oje'évagui, ha péva he'ise iñepyrũ marãngatu hague (Veronelli, 2015^a; 2015^b). Umi pytaygua ojasuru

ha ombopoguyva'ekue Abya Yala retã maymávape niko oguerovia ypykuéra ñe'ẽ ipererĩetereiha, ojoguaha mymba ñe'ẽme:

Iñe'ẽnguéra niko ichi'ĩgui ndaikatúi omombe'u mba'éichapa oñembohete política guivo tekohapy; ha'ekuéra nosëi umi ñe'ẽ añetetégui (*latín, griego* téra *hebreo*); ndojehairi taípe ha ndojerojerái jehaipy ha *civilidad* rekópe. Ja'e poráséramo, upe *paradigma moderno/colonial* resa guive, umi tetã oñembopoguyva'ekue ñe'ẽ ha ñomongeta ndaikatúi omombe'úvo apytu'ũroky umi *colonizador* oimo'áva oporogueraháva yvypóra teete rape rehe (Veronelli, 2019, p. 152).

América Latina kásope niko ñe'ẽ teete situ (umi ñe'ẽ porã), oiguyrúvo haperã pyahu ogueropojái potávo arandupy, iñapysẽ ojerure ha ohupyty rekávo henda tee ko regiõme, avei ha'ekuéra ojerure tojejesareko ha toñeñangareko hesekuéra oikotevētereire, tağe añetete ohasáva hikuái ikatu rehe ombogue téra omboyke ha omoñe'ẽngu rehe ichupekuéra lo poguasukuéra omotenondéva ñane retãnguéra, *colonizador europa-ygua* rembihecha mboguataha ha upe tembiguerovia oñemogu'éra *racismo* ára ha oporomboykéva rembiguái.

Jeporekapy oñemboguata opaite tetãme ohechauka añeteha ko oje'éva, ypykuéra ñe'ẽ ha ñe'ẽ oñemomirĩva oikelahína tesaparápe; upéicha rupi niko Organización de las Naciones Unidas para la Educación, la Ciencia, la Cultura y la comunicación (UNESCO) ojapyhy ary 2019 “Ypykuéra Ñe'ẽita Yvy Aperigua Arýramo” y ha upéikatu omboaju ary 2022 guive 2032 peve “Ypykuéra Ñe'ẽita Yvy Aperigua Pa Arýramo”.

Naciones Unidas Amandaje Guasu (tembiapoukapy A/RES/74/135) ojapyhy ary 2022 guive 2032 peve Ypykuéra Ñe'ẽita Oĩva guive ko Yvy Ape Ári Pa Arýramo (IDIL 2022-2032), jahechápa noñembohesahói mayma tapicha oikovéva ko yvy ape

áripe ijetu'uha ppykuéra ñe'ẽ situ, ha omongu'e mayma ikatúva oipytyvõme ha ojejeporeko pojoapy tekotevêva rehe oñemo'ã, oñembohekoveresãijey ha oñemomohera kuãvo umi ayvu. (UNESCO, s.f.)

Ojevicheáramo jeporekapy ombosako'iva'ekue UNESCO, Banco Mundial, ONU ha ambue temimoĩmby tekuaipegua ha upepegua'ỹva, ojejuhúta ko'ã papapy: ONU oguerovia “umi 7000 rasa ñe'ẽ ojeporúva ko yvy ape ári apytégui – amo 6700 rupi ñe'ẽ teéva - 3000 rupi oguekuaaha opávo ko sa ary, noñemongu'éiramo pya'etemi umi temimoĩmby oñemongu'eva'erãva”. (2022, pár. 1). Ko tetã joajuvsu avei oikuaauka ohasávo mokõi arapokõindy oguehahína peteĩ ppykuéra ñe'ẽ ko yvy ape ári, ha hendivekuéra ikusugue tembihechapy ha arapyreñoi umi iñe'ẽhare mba'e teéva (ONU, 2022). Mba'e ndevaivainiko ko jehúva mayma yvypórape ġuarã, he'iháicha UNESCO motenondehára, Audrey Azoulay: “oguéramo umi ñe'ẽ niko mba'evai oúta mayma yvypórape ko yvy ape ári, oñembopyka'ivéta rehe avakuaaty, umi ayvu ombojoaju rehe mba'e porã ha ha'ekuéra omoapesã rehe arandupyeta ojehechaha rekávo ko yvóra” (ONU, 2022, pár. 13).

Marandu omono'õva CEPAL, ary 2022-me América Latina-pe oikove 660,3 *millón* tapicha, ha upéva 8,3% tapichakuéra oikovéva yvy ape ári apytépe (CEPAL, 2022, pár. 11). Umi tapicha apytégui, 10% hína ppykuéra (UNESCO, 2019), ojejuhúva 522 ppykue retãme, ha oiporúva 420 ñe'ẽ rupi (UNICEF, s.f.).

Marandu omoġuahêva UNICEF *Atlas sociolingüístico de pueblos indígenas en América Latina* (2019)-pe ojejuhu Brasil-pe hetaveha ppykuéra retã, 241 ojejuhu, ha ipypekuéra oikove 734,127 tapicha; hapykuéri ou Colombia oikovehápe 83 ppykuéra retã, ombyatýva 1.292.623 tapicha; upéi ou México, oĩhápe 67

ppykuéra retã, ha 9.504.184 tapicha; Perú-pe ojejuhu 43 ppykuéra retã, ombyatýva 3.919.314 tapicha. Tetã sa'ive ppykuéra retã ojejuhuhapehína: El Salvador, oĩhápe 3 año, ha 13310 rupi; Belice ojejuhuhápe 4 tetã, ha 38.562 tapicha; ha Surinam ojejuhuhápe 5 tetã ha 6.601 tapicha.

Opavave nunga tetã Latinoamérica yguape ppykuérava ojejuhu 3 ha 10% rupi tetãyguá hetakue apytépe: tetã hetavehápe oikove ppykuéra tetãyguakuéra apytépe hína Bolivia (66,2%), Guatemala (39,9%) ha Belice (1,6-6%). El Salvador, Brasil, Argentina, Costa Rica, Paraguái ha Venezuela-pe katu hetakuépe ppykuérava ojejuhu 0,2 guive 2,3% peve. México, Bolivia, Guatemala, Perú ha Colombia ojejuhu 87% tapicha ppykuérava ko América Latina-pe, katu umi 13% hembýva ojejuhu 20 Estado iñambuéva ojeheguípe (UNICEF). “Po ppykuéra retã hína upe millón rasa puku tapicha oguerékova, ha umíva Quechua, Nahua, Aymara, Maya yucateco ha Ki'che'. Poteĩ tetã, umíva Mapuche, Maya qeqchí, Kaqchikel, Mam, Mixteco ha Otomí hetakuépe un millón mbytere ha un millón tapicha rupi oguereko” (UNICEF, s.f, pár. 22).

UNICEF Atlas sociolingüístico marandu

- Ojguerovia 10% tapicha América Latina-ygua ha'eha ppykue.
- América Latina ojejuhu 522 ppykuéra retã oiporúva 420 ñe'ẽ oikoéva ojehegui.
- 108 oiko mokõi térã hetave tetã guasúpe.
- Opavave nunga tetã Latinoamérica-yguápe oikove 3% guive 10% peve rupi hetakuépe ykuéra.
- Umi *censo de población* ojejapóva ombyaty marandu ppykuéra rehegua

- mávapa ha'ekuéra, ñe'ẽ oiporúva, iñe'ẽ ypy terã "sa'y ÿrõ raza".
- México, Bolivia, Guatemala, Perú ha Colombia-pe ojejuhu 87% ypykuéra América Latina ha Caribe-pegua.
  - Ojeguerovia México-pe oĩha 9,5 millón ypykuéra, oikuauka háicha *censo de población* ary 2000-pe guare.
  - Argentina oiko 29 ypykuéra retã oikoéva ojehegui.
  - 70% rasa tapicha mapuche-va oiko tavusu ha aty guasúpe Chile ha Argentina-pe.
  - Brasil-pe hína hetave ypykuéra retã oikovehápe, 241 oiporúva 188 ñe'ẽ.
  - Bolivia-pe ypykuérava 66,2% hetakúepe tetãyguakuéra apytépe, oikuaauka háicha *censo* ojejapova'ekue upe tetãme 2001-me.
  - Latinoamérica-pe ojejuhu 103 ñe'ẽ ojeporúva mokõi térã hetave tetã guasúpe.
  - América Latina-pe ojejuhu hetave *familia lingüística* ko yvy ape ári, ohupyty 100 potaite.
  - 44 ypykuéra retã ko'ágã oiporu castellano añoite, ha 55 katu oiporu portugués añoite.
  - 26% ypykuéra ñe'ẽ koi regiõmegua oike tesaparápe ha ikatuete oñembogue.
  - Quechua oñe'ẽ poteĩ tetãme: Argentina, Bolivia, Brasil, Colombia, Chile, Ecuador ha Perú.
  - Lima ha Buenos Aires-pe ojeporu aymara ha quechua.
  - Nahuatl ñe'ẽharakuéra omba'apohína oñemoarandu ha'gua mbo'ehaohápe iñe'ẽme, México D.F.-pe.
  - Umi afroindígena garífunas oiporume gueteri iñe'ẽ tekoha tavusúpe Belice, Guatemala, Honduras ha Nicaragua-pe. (UNICEF,s.f.)

Oñe'ẽ'ẽtaramo umi 420 ñe'ẽ ypykuéra ñe'ẽ tee Latinoamérica-pegua rehe, ijetu'ueterei isitukuéra, heta mba'e ou rehe ho'a hi'arikuéra, taha'e *agronegocio* ojepyso pysovéva, *guerra*, ha péicha heta ha'ekuéra oñemombovy ha ikatuete oñemboguete ichupekuéra.

Marandu renda 2

Ypykuéra ñe'ẽ tee situ América Latina-pe.

Umi 420 Ñe'ẽ Tee apytépe, 103 (24,5%) ojeporu mokõi térã hetave tetã guasúpe.	Ojejuhu 99 <i>familia lingüística</i> .
<i>Familia lingüística</i> Arawak oguereko 41 ñe'ẽ tee hyepýpe, oñe'ẽ'ẽva 11 tetãme.	<i>Familia lingüística</i> Tupí-Guaraní oguereko 38 ñe'ẽ hyepýpe, ojeporúva 8 tetãme.
<i>Familia lingüística</i> Caribe oguereko 34 ñe'ẽ tee, ojeporúva 6 tetãme.	<i>Familia lingüística</i> Maya oguereko 30 ñe'ẽ tee, ojeporúva 4 tetãme.
Quechua ojeporu pokõi tetãme: Argentina, Bolivia, Brasil, Colombia, Chile, Ecuador ha Perú.	Pindorámape, ñe'ẽ tee ojeporuvevahína Tikuna. Colombia-pe katu Nasa Yuwe. Paraguái-pe, Mbya guaraní.
45 ypykuéra retãgui ojejuka iñe'ẽ tee ha umíva apytégui, 55% oiporu portugués ha 44% katu castellano.	26% ñe'ẽ teéva oike tesaparápe ha ikatuete iñe'ẽngu.

Tojehecha. UNICEF, UNESCO.

Peteïva umi situ ivaivéva ohasáva ypykuérañe'ěteeojehuColombiakásope, hetaite ñe'ě oñemboguéma haguépe, ojejukapareíre iñe'ěharakuéra, ho'áva hi'arikuéra guerra ohasáva upe tetã, hetaite tapicha rekove oikytíva'ekue. Tembiecharãramo ojejapyhykuaa ñe'ě tee 'tinigua', hetã péicha avei hérava, ha omboguetenunga va'ekue ichupe peteï grupo armado, ko'ãgã guarã opytáva peteïmi tapichánte, ha'éva karai Sixto Muñoz, oguerékómava 95 ary ha oikóva amo Sierra de La Macarena ruguápe, kuarahyresêvo ko tetãme (Miranda, 2019).

Umi tinigua niko oikova'ekue ysyry Yará, Caguán ha Guayabero jerére, Caquetá-pe. Ko tetã ári ho'a heta mba'evai omomboypaitéva ichupe: caucho rehe ñemba'apo, ñorairõ ambue *tribu* ndive ha *colono*-kuéra ñe'ëguahẽ. Katu mba'evai omboypiva'ekue ichupekuéra ojeju 1949-pe. Peteï *bandolero* hérava Hernando Palama, mboka ijurúpe ojukaite kuña imembykuaáva ha kuimba'e imitávape, ndohejáire ichupe hikuái ogueraha hendive peteï kuña upe tetãygua.

Karai Adriano, peteïva umi La Macarena Moheñoihare, imandu'a upe mba'evaite rehe: "Omboty ichupekuéra peteï ógape,

oñapytĩ ha ojuka peteïteïme ojaívó, ohapy hekovére maymavépe, ha ojuka umi kuña hyeguasúvape ha umi kyrỹi oguerékóva hyepýpe. Omongu'itumi ñane korasõ upe ojejuva'ekue"

Sixto upéramo oĩhína San José del Guaviare-pe. Upéicha rupi ojejuhu umi mbovymi ndojejukaiva'ekue apytépe; upe jejukapaguasu omoñepyrũ ha omboty ku *etnia* rekove, hogapy ha iñe'ě. Hete'õ oñemoraževe ha'ekuéra oikove rehe tenda kurivévo oñorairõ haguépe umi *colono*, milikokuéra, paramilitar ha *guerrilla*. Ko'ã mba'e renondépe, ypykuéra sa'i juruja oguereko: osẽ upégui térã katu omano (Revista Semana, s.f.).

Colombia-pe ojejoporú 65 ypykuéra ñe'ëva, mokõi criollo (palenquero ha raizal), umíva ykére romaní, gitano-kuéra ñe'ë. Marandu oguenohẽva Organización Nacional Indígena de Colombia (ONIC), ko'ã ñe'ë oiporu 400.000 tetãygua (Colombia Aprende, 2022).

Ko kuádrope oñembyaty marandu UNESCO ha Banco Mundial; ipype tuicha háicha oñehesa'ỹjo ypykuéra ñe'ë tee situ Colombia-pe.

Marandu renda 3

Ypykuéra ñe'ë situ Colombia-pe.

04 omanómava.	Carabayo, macaguaje, opon-carare, pijao
05 omano'íntemava.	Tinigua (1 iñe'ěhára), nonuya (3), carijona (30 iñe'ěhára oikũmbýntemava), cocama (3 oñe'ě syryryva ha 50 oikũmbýntemava), pisamira (13 iñe'ěhára).
07 oiketéva tesaparápe.	Bará, barasana, cabiyarí, pira-tapuya, siona / secoya, tariano, to-toró.
12 ikatuetéva oike tesaparápe.	Cofán, achagua, andoque, cacua, ette ennaka, cuiba, inga, kuna, miraña, ocaina, sáliva, tanimuca.
28 ikatúneva oike tesaparápe.	Camsá. Carapana, damana, desano, guambiano, guayabero, huitoto, hupdé macú, macaguán, coreguaje, curripaco, macuna, muinane, nukakmakú, nasayue, palenquero, piapoko, piaroa, puinave, siriano, tatuyo, ticuna, u'wa, tuyuca, guanano, yucuna, yuhupo, yurutí.
12 ikangýva.	Baniwa, motilón, bora, cubeo, embera, wayuúnaiki, cogui, criollo, sanandresano, guahibo, tucano, waumeo.

Jesarekorã: Ko haihára ombosako'iva, UNESCO, Banco Mundial, Mincultura Colombia 2019 marandu ári.

Ojehúva Colombia-pe niko ojehasa haimete opaite tetãme ko Latinoamérica-pe, jepevéramo ko tetãme ñarairõ mbukuete ohatapyñave ivaivévo ivaihágui. *Política Estado* guigua katu rasaiténtema imbogue ÿramo katu ndaiporivoi, hatãite rehe gueteri *colonia* rãimbore ko regiõme.

Colombia kásope, ñe'ẽ ñeisãmbyhy

ppykuérape ġuarã oñembohape 2010-pe ae, upe *Ley de Protección de las Lenguas Nativas* rupive, oñemboajeva'ekue *registro* 1381 upe 25 jasyteĩme guare upe arýpe. Ko léi rupive oñembohape jahechápa *ministerio*-kuéra guive oñemba'apo ppykuéra ñe'ẽ ñeñangarekópe, oñembyapu'áva ko kuádrope.

Marandu renda 4

Ley de Protección de las Lenguas Nativas ombohapéva.

Tembiapo oñemboguatava'erãva Arandupy Motenoneha guive
<ul style="list-style-type: none"> • Oñemoĩ oñoñe'ẽme ppykuéra retã ndive tembiapo oñemboguatava'erãva ha tojesareko ojeporúvo hekópe pojoapy oñeme'ẽva oñembohekoveresãivo ppykuéra ñe'ẽ tee. • Oñembokatupy ko'ã ñe'ẽ poruharakuérape oguerojera ha oiporúvo <i>texto</i>, taha'e ojehaipyre, oñehendúva ha oñehendu ha ojehechava'erãva. • Oñeñongatu ha oñemyasãi pojoapy ojehaipyre, oñehenduva'erã ha oñehendu ha ojehechava'erãva. • Oñemyasãi tembiapo puhoe ha téle rupive ppykuéra ñe'ẽme. • Ohasávo po ary tojekuaara'ã ijeporu, ha pevarã tojeporu <i>encuesta</i> ñe'ẽ jeporu rehegua. • Tombohape oñoñe'ẽme'ẽvo kuatia ári ko tetã ojoajuhápe ambue tetã ndive, jahechápa oñemba'apo oñondive oñemohesãivo ñe'ẽ ojeporúva mokõi tetãme. • Tojeheka ko tetã ha tetã embuépe pojopy <i>ciencia</i> ha <i>técnica</i> rehegua, oñemboguata rekávo tembiapopy ou porãtava ppykuéra ñe'ẽme.
Tembiapo oñemboguatava'erãva Tekombo'e Motenondeha guive
<ul style="list-style-type: none"> • Oñangareko oñembo'e haġua ppykuéra ñe'ẽ ha tohecha mba'éichapa oñembo'éta. • Omoañete umi <i>etnoeducador</i> oñe'ẽ ha ohaívo ñe'ẽ ombo'évape. • Ombohape oñembokatupyryvo mbo'ehararã ombo'eva'erãva ppykuéra ñe'ẽme. • Oñangareko oikévo ñehekombo'e rape rehe tapicha oporopytyvõva'erãva, oikuaáva umi ñe'ẽ. • Oykeko tembiapopy oñembokatupyryvo tapicha ohapykuererekava'erãva ppykuéra ñe'ẽ ha ijeporu. • Oñemoĩ umi ppykuéra retãyguá oikéva umi <i>programa</i>-pe. • Oipytyvõ umi mbo'ehaovusúpe ombokatupyryvo <i>investigador</i>, <i>etnoeducador</i> ha ñe'ẽasahára ppykuéra ñe'ẽgui castellano-pe, ha omoheñóivo mbo'esyry oñembo'e haġua umi ñe'ẽ. • Ombohape mba'éichapa oñembo'éta ha ñembo'erã rape ñemohenda. • Ojesareko oñembo'eháicha umi ñe'ẽ oipytyvõvo ojeporu porã haġua. • Omokyre'ỹ umi <i>supervisor estado</i> peguápe oikuaapyhývo ppykuéra ñe'ẽ ojeporúva ijerére.
Tembiapo oñemboguatava'erãva Tembikuaa Motenondeha guive
<ul style="list-style-type: none"> • Oykeko tembiapopy ohapykuerereka ha ombokuatiáva ppykuéra ñe'ẽ ha oñangareko umi ñemba'apohápe oñemba'eporandúvo umi mburuvichápe, ha marandu oñemono'õva toñemoĩ tekohapygua pópe. • <i>Estado</i> oipytyvõva'erã temimoĩmby ipype ha ipyguá'ỹvape, ikatupyryva omboguatávo tembiapopy oñembokatupyry rekávo tembikuaa rapykuererekahápe ppykuéra ñe'ẽme. • Ojeykeko mbaretevéta umi ppykuéra ojeporavóvape oñembokatupyry haġua tembikuaa rapykuererekápe.
Tembiapo oñemboguatava'erãva Mintic guive
<ul style="list-style-type: none"> • Ogueropojái umi <i>departamento</i>, <i>distrito</i> ha <i>municipio</i> ojejuhuápe tapicha aty oiporúva ppykuéra ñe'ẽ, umi pojoapy pyahu, jahechápa oiporu hikuái iñe'ẽ kuatíape, tove toñemoheñói <i>portal</i> ñandu-típe ojeporúvo ijayvukuéra.

Tojehecha. Ohaíva ombosako'ipyre, oiporúvo marandu ojejuhúva *Ley de apropiación de lengua nativas*-pe.

Colonia reko ouva'ekue ojopy ha oheja Colombia-pe umi España-ygua niko oporomboyke ha ogueraha jeikove oñondive ikatúva oñembyapu'a kóicha: heñói tapicha aty oiporúva castellano, ojepokóramo ñe'ẽ rehe; ha católico rekóva, tupãguero via rehe oñe'ẽvo. Heta tapicha ypykuéva ha umi ojererupyréva África-gui ojegueroikepávo mbaretépe católico rekópe ha oñemoñe'ẽmbávo ichupekuéra Castilla ñe'ẽme; ja'eporáséramo, oñembopoguy ichupekuéra tekoaty háicha, *religión* ha ñe'ẽme ha upéicha rupi ojehechagi iñe'ẽnguéra. Umi tapicha aty oikéva *negocio* ñemboguatápe (umi *industrial*, *banco* jára hamba'e) ikatúva oiporu castellano ha umi oñemboykéva umi *negocio*-gui katu ndaikatúi oiporu castellano oñemohendáva ñe'ẽtekuua ári: ypykuéra, tapicha ojegerupyre África-gui ha rom (Trillos Amaya, 2020).

Opaite *colonia* rãimbore hína oñeha'áva ojapyhara ha oheja tapykuépe ypykuéra ñe'ẽ Colombia ha América Latina-pe, ha upéicha rupi ojeporu ñe'ẽapesa “ñe'ẽ ijapyséva”, he'iséva umi hokypúva ñemboyke hetaite ohasava'ekue guive, ohechauka rekávo maymavépe ko arapýpe ambuéva oñeñomiva'ekue pytũ ymáme 5 sa'ary pukukue. Ñemboyke pukuete ohasava'ekue ypykuéra ñe'ẽ ha umi oñemomiríva niko ko'áña rupi ogueroike ichupekuéra tesaparápe ha upéicha rupi oikotevẽ oñeñangareko hesekuéra pya'etemi, tove umi tekuái tomboguata tembiaporã *estado* guive ha upéichante avei tetãyguakuéra.

Rasaite iporã rehe umi ñe'ẽ tee, oñemondéva ka'aguy rovyũ oñuãvape Latinoamérica ha tembihecha jegua tupãguero via rehegua oguerékóva ko'ã tetãma, ombojuruja ha'évao ha'ekueraha “ánga ñe'ẽ”, “ñe'ẽ porã”, “bellas palabras”, ombokatúva ojegueroikejývo Latinoamérica angapy kakuaite, oikovekuáva ka'avokuéra

maymáva ndive ha oñemboguatávo arandupy teéva.

Ñe'ẽpaha

Ñande ypykuéra Abya Yala-ygua (América continente) ñe'ẽ, ko'ýte umi Latinoamérica-yguáva, hoy'u hi'arapyreñói kuéragai; upéicha rupi ijayvu rupive ha'ekuéra oñomongeta itupãnguéra, opa mba'e ijereregua ha hekohapy ndive.

Ypykuéra Abya Yala-ygua ñe'ẽ teekuéra hapóva ijeroviapykuérape oguerojera oñeñomongetávo he'ẽmbochy háicha, hypy'ũ ha ipýva ha oguerosyryrýva umi tekoha porãnguete, ojoaju hatáva pytu oguerojerapava'ekue opa mba'e rehe; upéicha rupi niko umi guarani ndaha'eiha ñe'ẽrei, ha'e uveiha ñe'ẽ ánga «ayvu porã» «ñe'ẽ porã».

Umi ñe'ẽ tee ojetyvyro ha ojehechauhína ambue ndive, ha oañuã ambue *paradigma*, jahechápa oheja tapykuévo jeikove oñondive tujakue oporombopoguýva, oúva *modernidad* ha *colonialidad*-gui. Upéicha rupi ikatu oje'e hesekuéra ha'eha “ñe'ẽ iñapysévahína”.

Ambue henda guive upe ojehechakuaa tekotevẽtereiha oñeñangareko ko'ã ñe'ẽ tee rehe, *colonia* reko omboykevaieterei rupi ichupekuéra, mba'évai ojepysóva ko ára peve. Ko tekotevẽ tuichaiterei oĩ rehe ijapytepekuéra oguetemava'ekue ha ojejuhu avei ypykuéra retã peteĩ tapichántema oiporukuaáva ijayvukuéra.

Omanóvo peteĩ ñe'ẽ tee niko oguete arandupy ha'e oguerosyryrýva ha mba'e omoambuéva upe tetãme, ha péicha ojuhúramo tapichakuéra ipeteĩmbave yvy ape ári ha ndahasyive ojehekovejopy ha oñembopoguývo ichupekuéra.

Tekotetevẽterei oñemboguata *política estado* guive ndopytáiva kuatiápente, tove toñembohape ojejapóvo tekotevẽva anivéma haña ogue ohóvo ypykuéra ha ñe'ẽ ha umi oñemomiríva.

Ojeykekova'erã tapicha kuña ha opáy ha oñemomba'e iñe'ẽnguéra kuimba'éva yvy apereguápe, ko'ýte umi rehe, ikatu hañuáicha ñe'ẽ tee ha umi oikóva Latinoamérica-pe, jahechápa oñemomiríva oñemombaretejey.

Arandukaporupyre

Anónimo (s.f.). Popol Vuh. En: <https://www.elejandria.com/libro/popol-vuh/anonimo/1528>

Barreiro Saguier (1980). Libro de Literatura guaraní de Paraguay. Primera edición. En: <https://es.scribd.com/doc/315634085/AAVV-Literatura-Guarani-Del-Paraguay>

Bodnar Contreras Yolanda, coordinación General, (2019), MINCULTURA-ICC-UEC, Lenguas vivas de Colombia. Bogotá: Universidad Externado de Colombia, Instituto Caro y Cuervo. 116 páginas; ilustraciones, mapas, fotografías, cuadros, anexos. En: <https://mincultura.gov.co/areas/poblaciones/APP-de-lenguas-nativas/Documents/Biblioteca-Lenguas-Vivas-De-Colombia/VOLUMEN%20I%20-%20TOMO%20INTRODUCTORIO%20%28Final%29%20%281%29.pdf>

Cadogán León (1959). Aybu Rapyta. Textos míticos de los Mbya guaraní de la Guaira. En: <https://pueblosorigenarios.com/textos/ayvu/ayvu/ayvu%20rapyta.pdf>

CEPAL (2022). América Latina y el Caribe es una de las regiones más impactadas demográficamente por la crisis sanitaria. En: cepal.org/es/noticias/america-latina-caribe-es-regiones-mas-impactadas-demograficamente-la-crisis-sanitaria#:~:text=La%20publicaci3n%20señala%20que%20la,3%25%20de%20la%20poblaci3n%20mundial.

Colombia Aprende (2022). Tenemos 65 lenguas indígenas en Colombia. ¿Cuántas reconoces? Portal virtual del MEN. En: <https://www.colombiaaprende.edu.co/agenda/actualidad/tenemos-65-lenguas-indigenas-en-colombia-cuantas-reconoces-dia-nacional-de-las>

De Sousa Santos, Boaventura (2009a). Una Epistemología del Sur. La reinención del Conocimiento y la Emancipación Social. Buenos Aires: Siglo XXI Editores, CLACSO.

Di Meglio, Francesca (2016). La palabra guaraní desde el mito de los orígenes hasta la narrativa de Roa Bastos. Cuadernos del Hipogrifo. Revista de Literatura Hispanoamericana y Comparada ISSN 2420-918X (Roma). En: https://www.academia.edu/28720774/LA_PALABRA_GUARAN%C3%8D_DESDE_EL_MITO_DE_LOS_OR%C3%8DGENES_HASTA_LA_NARRATIVA_DE_ROA_BASTOS_Francesca_Di_Meglio_Universit%C3%A0_di_Firenze

García Zerecero, Gabriela (2015). El paradigma emergente hacia una nueva teoría de la racionalidad científica la propuesta de Miguel Martínez. Scripta Philosophiæ Naturalis 8: 17—37. En: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7478429>

Lukomski Jurczynski, Andrzej y Mancipe Flechas Eduardo (2008). El paradigma emergente y su impacto en la investigación epistemológica de las ciencias sociales. Hallazgos, revista de investigaciones, ISSN 1794-3841, Nº. 10, 2008, págs. 133-145. En: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3112413>

Martínez M. Miguel (1997). El paradigma emergente. Hacia una nueva teoría de la racionalidad científica, 2ª. ed., Ed. Trillas, México 1997.

Mateo del Pino, María de los Ángeles (2005). La creación del lenguaje en la mitología guaraní. Universidad de las Palmas de Gran Canaria. Biblioteca universitaria. Memorias de Canarias. En: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1456164>

Meliá, Bartolomeu (2015). El Buen vivir se aprende. Sinéctica, revista electrónica de educación. Universidad jesuita de Guadalajara. En: <https://www.scielo.org.mx/pdf/sine/n45/n45a10.pdf>

Miranda Boris (2019). Su cultura y lengua morirán con él: la trágica vida de Sixto Muñoz, el último indígena tinguina de Colombia. BBC, New Mundo. Junio 11. En: <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-48390520>

- ONU (2022). Arranca la década para evitar la desaparición de las lenguas indígenas. En: <https://news.un.org/es/story/2022/01/1502682>
- Palacio Hernández Ricardo y Bolaños Katherine (1919). El hombre sin miedo. La historia de Sixto Muñoz, el último tinigua. <https://www.academia.edu/40618465/>.
- Sánchez, Beatriz (1999). El poder de la palabra en el Popol Vuh. Telos: Revista de Estudios Interdisciplinarios en Ciencias Sociales, ISSN-e 1317-0570, Vol. 1, Nº. 2, 1999, págs. 291-303. En: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6436558>
- SEMANA (s.f.). El último tinigua. En: <https://www.semana.com/especiales/articulo/el-ultimo-tinigua/340475-3/2019>.
- Trillos Amaya, María (2020). Los derechos lingüísticos en Colombia: avances y desafíos. Revista Lingüística y Literatura. N.º 77, 2020, 173-202. En: <http://www.scielo.org.co/pdf/linli/n77/2422-3174-linli-77-173.pdf>
- UNESCO (s.f.). Decenio de las lenguas indígenas. En: <https://es.unesco.org/idil2022-2032>
- UNICEF (s.f.). UNICEF presenta el Atlas sociolingüístico de pueblos indígenas en América Latina. En: <https://www.unicef.es/prensa/unicef-presenta-el-atlas-sociolinguiistico-de-pueblos-indigenas-en-america-latina>
- UNICEF y PROANDES (2009). Atlas sociolingüístico de pueblos indígenas en América Latina. En: <https://www.unicef.org/lac/informes/atlas-sociolinguiistico-de-pueblos-indigenas-en-ALC#:~:text=Este%20Atlas%20es%20una%20herramienta,la%20situaci%C3%B3n%20de%20sus%20lenguas>.
- Veronelli, Gabriela (2015^a). Sobre la Colonialidad del Lenguaje. Universitas Humanística, n. 81, p. 19-44.
- Veronelli, Gabriela (2015^b). The Coloniality of Language: Race, Expressivity, Power and the Dark Side of Modernity. Wagadu, Journal of Translation Women and Gender Studies, n. 13, p. 108-134.
- Veronelli, Gabriela Alejandra (2019). La colonialidad del lenguaje y el monolenguajear como práctica lingüística de racialización. Polifonia, Cuiabá-MT, v. 26, n.44, p. 01-163, out.-dez. En: <https://periodicoscientificos.ufmt.br/ojs/index.php/polifonia/article/view/9002>
- Vielma, Jonathan (s.f.). Las epistemologías emergentes como alternativas epistémicas al pensamiento crítico latinoamericano. En: http://www.eleutheria.ufm.edu/ArticulosPDF/180321_JVielma_Epistemologias_Emergentes.pdf